॥ श्री ॥

ज्ञानांगयोगमूलरहस्य

☞ સુરત "વિક્ટોરીયા" પ્રેસમાં મગનલાલ ડીકાભાઈએ છાપ્યું.

५२४५

॥श्री॥

ज्ञानांगयोगमूलरहस्य

॥ नमननोश्लोक ॥

॥प्रारंभः॥

સાર્થમંત્ર લીખ્યતે

॥ ॐ सोहंपरब्रह्मपरमात्मनेनमः ॥

આ મંત્રના પદોના અર્થ.

ઓમ્ "નાદબ્રહ્મ" "સોહં" "તેજ બ્રહ્મહું" "પર" "આત્મા" બ્રહ્મ વ્યાપીને રહેલો" "પરમ" "મોટો" "આત્મને" "મારે ઠેકાણે" "હંસઃ" છે તે તુંજ કારણે" "નમઃ" 'નમસ્કાર"

અર્થ

નાદ બ્રહ્મ તે હું છું. આત્મારૂપી સર્વને વ્યાપી રહેલો જે તે મોટો એવો મારા વિષે છે તેને તુંજ કારણે મારા સાષ્ટાંગે નમસ્કાર છે.

કોઇ એક દાહાડાને વિષે શ્રી ગુરૂ ભૈરવંનાથ આનંદમાં બેઠા હતા. તે વેળાએ આનંદનાથે હાથ જોડીને નમ્ર વચનથી શ્રી ગુરૂનાથજીની પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે માહારાજ, હું દીન ઉપર કૃપા કરી અષ્ટાદશ અંગ સહીત જ્ઞાનયોગ મને કહો કે જેના થકિ હું સ્વાત્મ દર્શનમાં તૃપ્ત રહીશ. આજ, માહારી શ્રી ગુરૂનાથજીના ચરણ પાસે વિનંતી છે. એમ બોલી આનંદનાથ શ્રી ગુરૂ ભૈરવનાથજીના ચરણ કમલને વિષે, સાષ્ટાંગે નમસ્કાર કરી, હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા.

પૂર્વે શ્રીમત્સત ગુરૂ આદીનાથના જે શિષ્ય મત્સેંદ્રનાથ, જે થઇ ગયા, તે મત્સેંદ્રનાથે નમ્ર થઇ જ્ઞાનયોગ પ્રાપ્તિના હેતુથી, શ્રી ગુરૂ આદીનાથના વિષે વિનંતી કરી, તે વેળાએ શ્રી આદીનાથે મત્સેંદ્રનાથને જ્ઞાનયોગનું કથન કર્યું. ત્યાર બાદ આ જ્ઞાનયોગનું મત્સેંદ્રનાથે પોતાના શિષ્ય ગોરક્ષનાથને કથન કર્યું; ગોરક્ષનાથે આ યોગ બહુ કાળ સુધી ગુપ્ત રાખ્યો હતો. એક વખતને વિષે ગોરક્ષનાથ ફરતા ફરતા કાશ્મિર દેશને વિષે આવ્યા; ત્યાંનો રાજા ભવદેવ હતો. એ ભવદેવ ઉપર ગોરક્ષે કૃપા કરીને અનુગ્રહ કર્યો.

પછી ભવદેવ રાજાનું નામ "ભૈરવનાથ પાડ્યુ" જેવા આપણા પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર હોય છે તેવી શ્રી ગુરૂ નાથજીની કૃપા થાય છે શ્રી ગુરૂ નાથજીની કૃપા થઇ એટલે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ તથા વિવેક એવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે આ કારણે શ્રી ગુરૂનાથજીની ભકિત મૂખ્યત્વે કરીને હોવી જોઇએ, તોજ આ પ્રાણીને પરાવરની પ્રાપ્તિ થાય.

ત્યાર બાદ ગોરક્ષનાથે આ જ્ઞાનયોગનુ ભૈરવનાથને વિષે કથન કર્યું. શ્રી ગુરૂ ભૈરવનાથે આનંદનાથને કથન કર્યું. એજ યોગનો કૈલાશ શિખરના વિષે શ્રી શંકરજીએ દત્તાત્રીને ઉપદેશ કર્યો.

શ્રી ગુરૂ ભૈરવનાથ કહેતા હવા—કોઇ એક દિવસને વિષે શ્રી દત્તાત્રી દત્તગિરી ઉપર આનંદમાં બેઠા હતા. તે વેળાએ સર્વે શિષ્યોએ મળી હાથ જોડી નમ્ર વચનથી પ્રાર્થના કરી જે, હે મહારાજ, હમારા ઉપર કૃપા કરીને પ્રયત્ન કર્યા વગર અલ્પ સાધનથી, શીઘ્ર, સ્વરૂપના વિષે લીનતા થઇને ઉનમની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાએ એવું જ્ઞાનામૃત હમોને કથન કરો. એ જ્ઞાનામૃત હમો શ્રવણ દ્વારથી પાન કરીને સ્વાત્મ દર્શન વિષે તૃપ્ત રહીશું. એજ પ્રાર્થના છે. એમ બોલી બધાએ મળીને શ્રી ગુરૂ દત્તાત્રીને સાષ્ટાંગે નમસ્કાર કરી હાથ જોડીને "ઓમ્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મનેઃ નમઃ હંસઃ" આ મંત્રનો મુખથી ઉચ્ચાર કરતા ઉભા રહ્યા. આ શ્રી ગુરૂ દત્તાત્રીએ અવલોકન કર્યું અને પોતે દયાઘણુ હોવાથી ભક્તજન ઉપર અનુગ્રહ કરવો એવા હેતુથી કહેવાને પ્રારંભ કરતા હવા.

દત્તાત્રી કહે છે,—હે શિષ્ય પૂર્વે કૈલાશ શિખરના વિષે ફરતો ફરતો હુ ગયો હતો. ત્યાં શ્રી યોગ ચક્રવર્ત્તિ શંકરજી પાર્વતી સહિત બેઠા હતા. મેં તેમને જોઇને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કીધો; વળી હાથ જોડી તેમના આગળ ઉભો રહ્યો ને મ્હોંમાંથી "ઓમ્ નમઃ શિવાય" એવું શ્રીનું સ્તવન કરવા લાગ્યો, તે વેળાએ શંકરજી પ્રસન્ન થઇ="માગ માગ" એમ બોલ્યા.

॥ ॐ नमःशिवाय् ॥

અર્થ

અકાર ઉકાર, મકાર, અકાર એટલે 'તમ' ઉકાર એટલે 'રજ' મકાર એટલે 'સત્વ,' રજ એ બ્રહ્મા; સત્વ એ વિષ્ણુ; તમ એ શંકર; એ ત્રણે ગુણથી આ શરીર બંધાયલું છે. આ ત્રણે પ્રકૃતિને ચાલન કરવા વાળી એ એટલે સદ, ઇ એટલે વાંસના, એવી સદ વાંસના; "એ," અને "ઇ," વડે અર્ધ માતૃકા થાય છે; એ માતૃકા મળીને એક ઓમકાર રૂપી દેહ એવા ત્રણ ગુણ વિષે આઢય શિવ છે, (એટલે મંગલદાયક આત્મા છે) એ શિવના વીષે નમસ્કાર કરૂં છુ.

શ્રી શંકરજીનો વર્દ પ્રસાદ સાંભળીને હું નમ્ર વચને કરીને

બોલ્યો હે, માહારાજ, આ મૃત્યુલોકના વિષે નાનાપ્રકારના તીર્થે ફર્યો, ત્યાંહાં યોગીજન નાના તરેહની તપશ્ચર્યા કરે છે. વાતાંબુ, વરૂણ, ધુમ્રપાન, નિરાહાર, ફળાહાર દુધાહાર, નાગા, મુની, જટાધારી, ઉર્ધબાહુ તથા ઊભા રહી તપ કરનારા, યમનિયમાદિ કરીને અષ્ટાંગ યોગ કરવાવાળા, તથા નવ વીધા ભકિત, એવા ઘણીએક તરેહના કષ્ટ કરે છે. તથાપિ જીવન મુકત અવસ્થા (તૂર્ય ભૂમીકા) પ્રાપ્ત થતી નથી, તે ભૂમીકા પ્રાપ્ત થવા માટે એવા કષ્ટ કરે છે. માટે હે સ્વામી, જે યોગ વડે સેહેજે તે યોગ પ્રાપ્ત થાય તેવો યોગ મને કૃપા કરીને કહો—

એવું ભાષણ સાંભળી શ્રી શંકરજી બોલ્યા-હે દત્તાત્રી યોગીરાજ તને ધન્ય છે. પરોપકારના કારણથી તે પ્રશ્ન કર્યો છે, માટે તને કહું છું તે સાંભળ. શરીરને કષ્ટ આપ્યા વગર અનાયાસે શિધ્ધ થનારી જે સમાધી તેને સેહેજ સમાધી કહે છે. આ સમાધીમાં લીન થયો એટલે નામ રૂપાત્મક એવું જે કલ્પનીક જગત તેના વિષે જેમ જેમ માણુસ આત્મનિષ્ટાનું અત્યંત બળ રાખી જ્ઞાના દ્વારે પ્રપંચિત વૃત્તિ વિસ્મરણ કરે છે તેમ તેમ તે માણુસની, મેહેનત વગર, મનની વૃત્તિ બ્રહ્મના વિષે સ્થિત થઇ જાય છે; તે ફરીથી ત્યાંહાંથી બાહર નીકળતી નથી. કારણ તે પરોક્ષ રીતેથી એવું જાણે છે કે આ સર્વે જગત અનિત્ય તથા અસાર છે. વાસ્તે બ્રહ્મરૂપ અમૃતનો સાગર છોડીને વિષઇક ખાબોચીયા તરફ કેમ દોડવું ? જે વેળા એવી સદ્રઢ વૃત્તિ થાય છે, તે વેળાએ પ્રત્યેક કામ કરતી વખતે યોગીને સહેજ સમાધી થાય છે. કદ્યે કદ્યે વખતે તેની એવી સ્થિતી થાય છે કે--બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં તેનાથી એકદમ બોલાતું નથી. તેની બધી વાંસનાઓની પૂરી સમાપ્તિ થઇ મન સદા કાળ નિજાનંદમાં રેહે છે. આ સમાધીના અભ્યાસે કરીને મન એટલું તલ્લીન થાય છે કે કોઇ કોઇ વેળાએ સર્વે ઇંદ્રિઓ સહિત અંતઃકરણ અંતરગત થઇ સન્મુખ થાય છે તે વેળાએ આજુબાજુની સ્થિતીનું કોઈ પ્રકારે કાંઇ પણ ભાન રેહેતું નથી. દશે ઇંદ્રિયોના દશ વિષયો જે વેળાએ સ્થિર થાય છે, તે વેળા એ ઇંદ્રિયો પોતપોતાને ઠેકાણે પોતપોતાના વિષયની અપ્રીતિ કરે છે, તેજ વેળાએ સેહેજ સમાધી થવા માંડે છે (આ વિષય શૂન્ય સ્થિતીનેજ નૈમીષારણ્ય કહે છે.) પણ એમાં જ્યારે કદાચીત વાંસનાએ રહેલી હોય ત્યારે સંસારનો (એટલે જન્મ મરણનો) શૂક્ષ્મ ભાસ દીશે છે. જે કોઇ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ પ્રતિ દીવશે ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણની જે વાંસનાઓ છે તેનું નિરમૂળ કરવા માંડશે, તે સહેજ સમાધીને પાત્ર થઈ શકશે. નાના પ્રકારની કલ્પનાઓની પૂર્ણ સમાપ્તિ થઇ એટલે મનની તથા દેહની આનંદદાયક સ્થિતી થાય છે. આ સમાધીનો અભ્યાસ કરવાવાળો યોગી મનથી ઉત્પન્ન થતી કલ્પના-

નો નાશ કરતાં શીખે છે. એવા યોગી અથવા યોગણુ એકાંત બેશીને મનની ચંચળતાનો નાશ કરવાના હેતુથી ઉપવાસાદિક તથા જપ તપાદિકે કરીને મનને સાવધાન કરે છે. આ સમાધીમાં પરીપકવ થએલો યોગી અક્ષય (સર્વકાળ) વાંસના રહિત આનંદમય રેહે છે. આ સમાધીનો નાશ કરવાવાળા ૭ જણાં છે તે, ૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ મોહ, ૫ દંભ તથા ૬ અહંકાર. આ છએ પ્રકાર યોગી લોકોના શત્રુ છે. તે માટે આ છ શત્રુઓને યોગી લોકે મોટા પ્રયત્નથી જીતવા જોઇએ અને તેજ પ્રમાણે ૧ ભૂખ, તરસ, તાહાડ, ૪ તડકો, ૫ વરસાદ તથા ૬ ઉંઘ આ છ પ્રકાર અવશ્ય કરી જીતવા જોઇએ. આ જ્ઞાનયોગના અઢાડ અંગ છે. ૧ યમ, ૨ નિયમ, ૩ ત્યાગ. ૪ મૌન્ય, ૫ દેશ ૬ કાળ, ૭ આસન, ૮ મૂળબંધ, ૯ દેહસામ્ય, ૧૦ દ્રગસ્થિતી, ૧૧ પ્રાણ સંયમન, ૧૨ પ્રત્યહાર, ૧૩ ધારણા, ૧૪ આત્મધ્યાન, ૧૫ સર્વસાર, ૧૬ ષડ મુખી, ૧૭ લયપ્રકાર, ૧૮ સમાધી. આ અઢાડ અંગ થયા.

॥ भूर्भुवस्वः ॥

અર્થ

૧ યમ:—પ્રથ્વી તથા મૃત્યુ તથા સ્વર્ગ એથી જીવનું શરીર બંધાયલું છે તે આકાશાદિક ખ બ્રહ્મને શરીર પરીયંત લઇએ તે જગત છે. તે મિથ્યા માનીને એક બ્રહ્મ સત્ય છે એવો નિશ્ચય કરી મન સહીત અગીયાર ઇંદ્રિ છે, તે ઇંદ્રિયોના વિષયોને નિયમીત કરીને નિયમથી રહેવું (વિષયમાં દોષ છે, વિનાષ છે, એવો દોષ જાણીને વિષયથી ઇંદ્રિયોની નિવૃત્તિ કરવી) એનું નામ યમ કહેવાય છે. કેવળ અહિંસાદિક કહેલો છે, તેથી પૂર્ણ યમ થતો નથી. તે વાસ્તે ઉપર જે યમ કહેલો છે એનો વારે વારે અભ્યાસ કરવો.

॥ तत्सवित्ट ॥

અર્થ

૨ નિયમ:—તે સત્ય સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય એવો નિયમિત કરેલો તે જાતિય તથા વીજાતિય એવો બે પ્રકારનો અંતઃકર્ણ વૃત્તિનો પ્રવાહ છે. પ્રત્યેક આત્માથી ભિન્ન એવું જે બ્રહ્માકાર તે અખંડ વૃતિનો પ્રવાહ એજ સજાતિય વૃતિ છે. એ વૃતિને ગ્રહણ કરવી. હવે વીજાતિય વૃન્તિ એટલે બ્રહ્મ થકી ભિન્ન સકળ પ્રપંચ છે. આ પ્રપંચનો સંસ્કાર પહેલાથીજ છે. એ પ્રપંચથી ઉત્પન્ન થયલી જે પ્રપંચાકાર વૃત્તિ-તેજ વીજાતિય વૃતિ છે. પ્રપંચાકાર વૃતિ મધ્યે ઘણો દોષ છે એવું સમજીને પ્રપંચાકાર વૃતનો

ત્યાગ કરવો. એનું નામ નિયમ છે. કેવળ સૌચાદિક્રિયાથી પૂર્ણ નિયમ થતો નથી.

॥ वरेण्यं ॥

અર્થ

૩ ત્યાગઃ—એક આત્મા શ્રેષ્ઠ છે તે વગર બીજું સર્વ મિથ્યા છે. દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટક, પીશાચ, જળચર, ઘટ, પટ, ઇત્યાદિ સં. પ્રપંચિત છે, તે નામ તથા રૂપ વડે વ્યવહારાદિ થાય છે. તે સર્વ પ્રપંચને આધીન છે. જે ચૈતન્ય બ્રહ્મ સ્વયં પ્રકાશીત છે તેને સમજીને જગતનો ત્યાગ કરવો, જગત સત્ય છે એ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો, એનું નામ ત્યાગ કહેવાય છે. મોટા પુરૂષને આ ત્યાગ પૂજનીય છે, એવા ત્યાગનું જ્યારે અનુષ્ટાન થાય છે ત્યારે મોક્ષમય પરમાનંદ રૂપી અવસ્થા બને છે. આત્મવેત્તા પુરૂષને આ ત્યાગ ઇષ્ટ છે. વળી તે કરતાં મુમુક્ષુ પુરૂષને તો આ કહેલા ત્યાગનો અભ્યાસ કરવો એ અવશ્ય છે. જગતમાં આસ્તી, ભાતી, પ્રીય એ પ્રકારનું જે આત્મરૂપ છે તેજ આત્મ સત્ય છે. આ સત્ય ગ્રહણ કરવું અને મિથ્યા પ્રપંચિત જગત છે તે મિથ્યારૂપનો ત્યાગ કરવો એનું નામ ત્યાગ છે.

॥ भर्गोदेवस्य ॥

અર્થ

૪ મૌન્ય—ઇંદ્રિરૂપી જડ દેહને ચલન વલન આપવાવાળો સ્થાવર જંગમાત્મકમાં આત્મા છે તેના તેજ વડે ત્રૈલોકય-ભરેલું છે. એવો સર્વ સાક્ષી અંતરાત્મા મન તથા વાણીથી જાણવામાં આવતો નથી. મનથી તથા વાણીથી આત્મા અગમ્ય છે. માટે એ મૌન્ય કહેવાય છે. આત્મસ્વરૂપ, નામ ઉચ્ચારણથી અથવા નામ મંત્રના જપથી જડતો નથી. પણ યોગી લોકોને તેનું ગમ્ય છે. આધ્યાત્મ યોગમાં જે યોગી પ્રવર્તે છે તે યોગીને જ્ઞાન વડે કરીને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એવું જે બ્રહ્મ, તે બ્રહ્મ હું છું એવો અભ્યાસ કરવો; અને એનું નામ મૌન્ય છે. બ્રહ્મ એ પણ કાંઇ વાણીનો વિષય નથી કેમકે તે જાતી ક્રિયાદિક થી રહિત છે. એજ પ્રમાણે આપ્રપંચ પણ વાણીનો વિષય નથી. તો ખરો અથવા ખોટો કેહેવાતો નથી. જગત છે તે પણ વાણીને વિષય નથી કારણકે એમ જો કહીએ છીયે તો તેમાં પણ વાદવિવાદ ઘણા છે માટે તે વાદથી મૌન્ય રેહેવું એનું નામ મૌન્ય છે. આવું મૌન્ય છે એ મૌન્ય સત્પુરૂષને વિષે સેહેજ સ્થિત તથા પ્રસિધ્ધ છે. વળી વાચાથી ઘણું બોલાય એવું નથી.

॥ धीमही ॥

અર્થ

૫ દેશ—જેની બુધ્ધિ સપ્તપ્રાંત ભૂમીના વિષે પામી છે એવા યોગીને જગત વિષે આત્મા આદીમાં નથી, મધ્યમાં નથી, અંતમાં નથી. તે પ્રમાણે આત્માને પણ આદ્દ, મધ્ય, અંત એ કાંઈજ નથી. જોવા જતાં આત્મ વડે કરીને બધો પ્રપંચ ભરેલો છે, એ અનુભવ શિધ્ધ છે એવું સમજી એવી સ્થિતિમાં રહેવું એજ નિર્જન દેશ છે. કેવળ ઉજડમાં રેહેવું એ નિર્જન દેશ નથી.

॥ धीयोयोनः ॥

અર્થ

૬ કાળ—બ્રહ્મ વિદ્યાથીજ આ શ્રષ્ટિની ગણુનાં છે. કારણ બ્રહ્મથી ઈંદ્રાદિક દેવતાઓ આદિ લઈને સર્વ પ્રાણી માત્રની કાલથી ગણુના થાય છે. આ આત્મા એજ કારણભૂત વડે કાળ કહેવાય છે. ક્ષણે ક્ષણે કરીને આયૃષ્યનો નાશ કરવો, વળી ઉત્પન્ન કરવું તથા પાળવુ એ બ્રહ્મ બુધ્ધિનો આધાર છે તે યોગ વડે કાળ પણ અખંડાનંદ અદ્વૈય બ્રહ્મ છે આ પ્રમાણે બ્રહ્મથી કાળ જુદો નથી એવું સમજવુ તેહનું નામ કાળ સાધન છે.

॥ धीयायोनः ॥

અર્થ

૭ આસન—સ્થિર બુધ્ધિ વડે કરીને સુખેથી સ્થિત રેહેવું એ આસન થાય છે. આ પણ એક બ્રહ્મ ચિંતન છે. હેને-અભિપ્રાય હેવો છે કે બ્રહ્મ ચિંતનરૂપી આશ્રય સહિત રેહેવું એજ આસનનું સાધન છે. કેવળ વ્યાઘ્રાંબર, મૃગાજણ, કંબલાદિક એવા આસનો ઉપર બેસવું તે આસન નથી. બ્રહ્મ છે તે સર્વ કાળ શિદ્ધ છે અને વળી એ પ્રપંચની પણ આદિ છે; તથા વિશ્વનું અધિષ્ઠાન છે, અવસ્થા થકી રહિત છે. "અજ" 'અવ્યયછે' એવો આત્મા તેના સ્વરૂપને વિષે જાણીને શિદ્ધ પુરૂષ એવા આસન ઉપર રેહે છે તે માટે બ્રહ્મ એજ શિધ્ધાસન છે. એ મૂખ્ય આસન જાણવું.

॥ प्रचोदयात् ॥

અર્થ

૮ મૂળબંધ—સંસાર એટલે જન્મ મરણ એનું મૂળ છે. તેજ ચિત્તનું બંધન કરવા વાળું અજ્ઞાન છે. એવા જ્ઞાનનો ને આશ્ર

ય તેનું તે (જન્મ મરણ) સ્વરૂપ છે. (અજ્ઞાનની સ્વતંત્ર સત્તા નથી) એવું જે સર્વનું આશ્રય રૂપી બ્રહ્મ છે તેજ મૂળબંધ થાય છે. એનું અક્ષય સર્વ કાળ સેવન કરવું એજ જ્ઞાનયોગવાળા યોગીઓને યોગ્ય છે. તે જ્ઞાનયોગના લક્ષણ એવા છે કે જેનું ચિત્ત વ્યવહારને વિષે વિક્ષેપ પામતું નથી એવા ઉત્તમ યોગ કરવાવાળાએ જ્ઞાન યોગે નિશ્ચય કર્યો છે. એવા લક્ષણથી યુક્ત જે યોગી છે તેનેજ જ્ઞાનયોગી કહે છે. એવા યોગીને, મૂળબંધ એટલે બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય છે. આવી રીતે સર્વનું અધિષ્ઠાન જે બ્રહ્મ તેજ મૂળબંધ છે.

॥ ॐ भूर्भुवःस्व ॥

અર્થ

૯ દેહ શામ્ય—સમ એજ બ્રહ્મ છે, તેના વિષે અંગાદિ સર્વ કલ્પિત છે. તેને અંગાદિકનો સ્વભાવ વીશમ છે. એ પ્રકારે સમજીને સમ દ્રષ્ટીથી સમતા જાણવી. કારણકે અધિષ્ઠાન મધ્યે અધ્યસ્થ જે વસ્તુ છે તે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી અધિષ્ઠાનમાંજ લય થાય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મને વિષે અધ્યક્ષ જે અંગાદિ છે તે બ્રહ્મના જ્ઞાનથી બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે એવું જે સમજવું તેનું નામ દેહશામ્ય સાધન થાય છે. વળી બ્રહ્મને અંગાદિક વિષમ છે. તે તેનાથી જુદુ છે એવું ગણ્યું તો પણ અધિષ્ઠાન મધ્યે આત્મ લીન થતો નથી.

॥ तत्सवितुर्वरेण्यं ॥

અર્થ

૧૦ દ્રગસ્થિતી—અંતઃકરણની વૃત્તિઓથી અખંડ બ્રહ્માકારના યોગે કરીને અખીલ વિશ્વને બ્રહ્મમય જોવું, એવી જે વૃત્તિ છે તેનેજ સ્થિર દ્રષ્ટી કહે છે. કેવળ નાસીકાગ્ર દ્રષ્ટી સ્થિર કરવી તેને સ્થિર દ્રષ્ટી ન સમજવી. દ્રષ્ટી, દર્શન દ્રશ્ય, આ ત્રણે ત્રિપૂટી કહેવાય છે. વળી જે ઠેકાણે ત્રિપૂટીનો લય થાય છે, તે ઠેકાણે બ્રહ્મ વૃત્તિથી દ્રષ્ટી રાખવી, એનું નામ સ્થિર દ્રષ્ટી કહેવાય છે.

॥ भर्गोदेवस्यधीमही ॥

અર્થ

૧૧ પ્રાણ સયમન—સંકલ્પ વિકલ્પાદિક જે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ છે, તે વૃત્તિને ઠેકાણે બ્રહ્મ ભાવના કરી સર્વ વૃત્તિઓને રોકવી તેને પ્રાણાયામ કહે છે. કારણ પ્રાણ જે છે તે મનને સ્વાધીન છે તે માટે મનને રોકવાથી પ્રાણ પણ રોકાય છે. એ વાસ્તે મનોવૃત્તિ રોકવી જોઇએ. "યોગ શ્ચચિત્ત વૃત્તિ નિરોધઃ" એવી ચિત્ત વૃત્તિને નિરોધ કરવી. એને પ્રાણાયામ કહે છે. આનાત્મા

જે પદાર્થ છે તેનો નિરોધ કરવો એનું નામ રેચક કહેવાય છે. હું બ્રહ્મ છું એવી વૃત્તિ ધારણ કરવી એનું નામ પૂરક કહેવાય છે. અખંડાકાર સ્વરૂપ છે તે બ્રહ્મ હું છું એવી નિશ્ચળપણાનીવૃત્તિને ધારણ કરવી એનું નામ કુંભક કહેવાય છે. રેચક, પૂરક, કુંભક એવા વિભાગે કરીને પ્રાણાયામ કથન કર્યું છે. એના અધિકારી એજ છે કે જેની અસંભાવના, વિપરીત ભાવના, આદિ કરીને સંશયની નીવૃત્તિ થયલી છે તથા જેને નિઃસંદેહ પ્રરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે એવા અધિકારી છે તેમનેજ આ ઉપર કહેલા પ્રાણાયામનો અધિકાર છે. વળી એથી જે ઉતરતા પગથીઆના હશે તેમને નસકોરાના પડ દાબીને પ્રાણાયામ કરવાનો અધિકાર છે.

॥ धीयोयोनप्रचोदयात् ॥

અર્થ

૧૨ પ્રત્યાહાર—શબ્દાદિક વિષયોને ઠેકાણે અથવા ઘટપટાદિક પદાર્થોને ઠેકાણે સત્તા, સ્ફુરતા, પ્રીયરૂપતા, એ સર્વે એક આત્માજ છે એવું સમજીને નામરૂપ ક્રિયાથી રહિત, આત્મ સ્વરૂપ ભાવનાના યોગે કરીને, મનને આત્મસ્વરૂપને ઠેકાણે સ્થિર રાખવું અને એ પ્રમાણે ચિત્તને વશ કરી રાખવું ('યોગશ્ચ ચિત્ત વૃત્તિ નિરોધ") એવો અભ્યાસ કરવો એનું નામ પ્રત્યાહાર છે.

॥ स्वः भुवः भूः ॐ ॥

અર્થ

૧૩ ધારણા—સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ તથા અકાર, ઉકાર, મકાર. અર્ધ માત્રુકાદિ પદાર્થને ઠેકાણે મન જાય છે તે તે પદાર્થ ને વિષે-સત્તા સ્ફુરતા, પ્રીયરૂપતા એ સર્વ બ્રહ્મ છે, તથા નામ રૂપ એ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાની ઉપેક્ષા પૂર્વક સત્ય જે આત્મા તેના દર્શન તથા તેનું અનુસંધાન કરવું એનુંજ નામ ધારણા થાય છે. વળી ષડચક્રાદિકને ઠેકાણે મનની ધારણા કરવી આ પ્રથમારંભ કરવાવાળાને જોઇએ. એની જુક્તિ આગળ સોળ તથા સત્તરમાં અંગમાં કીધી છે. આજ્ઞાનીને તે અનુભવ શિધ્ધ છે.

॥ ॐ ॥

અર્થ

૧૪ ધ્યાન—હું દેહી છું એવી સ્ફુરણાથી રહિત, હું બ્રહ્મ છુ એવી અખંડાકાર વૃત્તિની નિશ્ચળતાથી નાદ બિંદુકલાતિત શુધ્ધ નિર્મળ જે સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપને જ્ઞાનવાન પુરૂષ ધ્યાન કહે છે. આ વૃતિ પરમાનંદને આપવા વાળી છે.

॥नाहं पदार्थ न मे पदार्थ मिति भावीते रागद्वेषादिरहित चित्तं निर्वात दीपवदाचलं ॥

૧૫ શર્વેશાર—હે દત્તાત્રી ચાર વેદ છ, શાસ્ત્ર અઢાડ પુરાણ, આ સર્વે પોતપોતાનું મત ખેંચે છે, તે વડે કરી ચિત્તના વિષે ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણથી દઢતા રહેતી નથી. દઢતા ન રહ્યાથી ચિત્ત ને ચંચળતા પ્રાપ્ત છે. એ વાસ્તે કંઇ પણ શિદ્ધી પામે એવું તથા સૌખ્યકારક એક આસન સાધ્ય કરી લઇ સાધકે આ દેહનો અહંકાર છોડી દઇ નિષ્કામ તથા નિષ્પ્રપંચ યુકત હું સર્વ ઠેકાણે છું એવું ચિત્તને વિષે લાવી નાદ તથા બિંદુ ને જીતવું. નાદના વિક્ષેપથી લયનો વિક્ષેપ થાય છે. બિંદુના વિક્ષેપથી તેજ રહિત થાય છે, માટે બેઉનું સાધન રાખવું. નાદમાં સૂક્ષ્મ રીતે લક્ષ ચોંટાડતાં રહેવું. તે વડે કરીને મન સ્થિર થાય છે. મન સ્થિર થયું એટલે પ્રાણ સ્થિર થાય છે. પ્રાણ સ્થિર થયો એટલે પરમાનંદ (તૂર્ય ભૂમિકા) પ્રાપ્ત થાય છે. તે કારણે મન સ્થિર કરવાનો જે બિંદુજય તથા નાદ લય થાય એવા ઉપાયની યોજના કરવી. વેદપાઠી કર્મ માર્ગ કહે છે, શાસ્ત્રો વ્યવહાર કહે છે, વૈષ્ણવ વિષ્ણુને સ્થાપિત કરે છે, શૈવ શિવજીને માને છે, ગણપત્ય ગણપતિને મોટો કહે છે, શાકત શકિતનું વર્ણન કરે છે, શૌર સુરજની ઉપાસના કરે છે, કાવડીઆ તીર્થ તથા ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય કહે છે,—કોઇક-ખંડેરાવ, ભૈરવ, ચશાઇ-મેશાઇ, ઝોટીંગ, મુંજ્યા, વૈતાળ, હનમાન, રાણુશટવી, જરીમા, મરીમાતા, ઝાંપડી, શીકોતર્યાં, ચુડેલ, લાલબાઇ, ફુલબાઇ, નરશીંગો, જંગમ, જતી, સંન્યાસી, ફકીર, બ્રાહ્મણ, એ છ જણા પોતપોતાના મત હાંકયા કરે છે. એ વગર બીજી અરાઢો વરણ પોતપોતાના મતને મૂખ્ય જાણીને સ્થાપન કરે છે. પણ ચિત્તને વિશે સ્થિરતા આપવાવાળું એક પણ મત નથી. સર્વે ઉન્મત્ત છે. ત્યારે વિદેહ મુક્તિ (તૂર્યભૂમિકા) કયાંથી પ્રાપ્ત થાય ? આ આત્મા સર્વે ઠેકાણે અંતર તથા બાહ્ય સરખો ભરેલો છે. આ ઉપર કહેલા સર્વે મત તથા સર્વે સાધનો ભ્રાંતિરૂપ મોહાદિકનું આવરણ છે (અજ્ઞાન છે). અધિકાધિક આશા તૃષ્ણાદિક વિકારોને વધારનાર છે. માટે હુંજ સર્વ છું. મુજ વગર કાંઇ પણ પદાર્થ નથી તેમ હું પણ કાંઇ પદાર્થ નથી એવુ છતાં જગત આત્માને ઓળખતું નથી—હે દત્તાત્રી ! આત્મસાધન એ સઉ સાધન કરતાં શ્રેષ્ટ છે. જેના હૃદયના વિષેની માયાવી ગાંઠો છુટી ગઇ છે તેના સર્વે પ્રપંચરૂપી સશંય દૂર થયા છે.

„भिद्यते हृदयग्रंथी छिद्यंते सर्व संशयाः" માટે એક નિશ્ચય રાખીને પ્રીતિ તથા દ્વેષ રહિત થઇ ચિત્તને નિર્વાત રાખવું. જેમ જ્યાં વાયુ ન હોય તે જગ્યા ઉપર દીવો અચળ રેહે છે, તેમ ચિત્તને અચળ રાખી એક નિષ્ટાથી વખતે વખત સાચવી ને આવે તે વિઘ્નને ન ગાંઠતા નિત્યાભ્યાસ કરતા રહેવું એવા અભ્યાસથી હળવે હળવે યોગી તૂર્યાપદને પામશે.

૧૬ ષડ મુખી—૧ ડાબો હાથ કુણીથી વાળીને ઊશીકે લઈ લાંબા પગ કરી ડાબી કૂખે સુવું. પુરૂષે પોતાના વૃષણ ન દબાય તથા સ્ત્રીઓએ પોતાની યોની ન દબાય એમ સુવું, એટલે ઉંઘમાં સ્વપ્ના આવતા નથી તથા વીર્ય ખલિત થતું નથી. પ્રથમની એક ઉંઘ તાણીને લેવી. પ્રથમ ઊંઘ થયા પછી આત્મ ધ્યાનના વિષે ચિત્ત ચોંટાડવું.

૨. ડાબા પગની જાંગ તથા લિંગ આ બેઉના સાંધામાં જમણા પગનું પગલું ચત્તું મૂકી એડી તે સાંધામાં રેહે એવી રીતે રાખવી. તેજ તરીકે જમણા પગની જાંગ તથા લિંગ આ બેઉના સાંધામાં ડાબા પગનું પગલું ચત્તું મૂકી એડી સાંધમાં રેહે એવી રીતે રાખવી. એવા પદ્માસને બેસીને ડાબા નસ્કોરાથી શ્વાસ ઉપર ખેંચવો. પૂર્ણ ખેંચાયો એટલે બેઉ નસ્કોરાં બંધ કરી રાખવા—પછી એક ક્ષણ રહીને તે શ્વાસે શ્વાસ જમણા નસ્કોરાંથી છોડવો. ફરીથી જમણાં નસ્કોરાંથી ઉપર ખેંચવો અને પૂર્ણ ખેંચાયો એટલે બેઉ નસ્કોરાં બંધ કરવા, પછી ક્ષણ રહીને ડાબા નસ્કોરાંથી શ્વાસો શ્વાસ છોડવો. એવા ડાબા જમણા મળીને એકસોને આઠ આવૃત્તિ કરવી—પછી

"अंगुष्टाभ्यामुभेश्रोत्रे तर्जन्याभ्यांविलोचने॥"
"नासारंध्र मध्यमाभ्यां अन्येच वदनंद्रढं॥१॥",

અર્થ

૩ બેઉ અંગુઠાથી બેઊ કાનોના છિદ્ર દબાવીને બીજી બેઊ આંગળીઓથી બેઉ આંખો દબાવવી, અને વચલી બે આંગળીઓથી બેઉ નસ્કોરા દબાવવા તથા બીજી બે ટચલી ને છેલ્લી આંગળીને મોઢા ઉપર ફરતી મેલવી જોઇએ. આને ષડ મુખી કેહે છે.

૧૭ ભય પ્રકાર—શુદ્ધ શુશુમ્ણા થઇ એટલે મીનમાં સ્ફુરત પ્રહત નામની વનસ્પતિ મેળવીને તેની મધ્યમાં બોર જેવડી બે ગોળીઓ કરીને બેઉ કાનોના છિદ્રમાં દબાવીને બેસાડી દેવી. તથા ચાર આંગળ લાંબા, વળી ચાર આંગળ પહોળા એવા બે મલમલના કકડા લઇને સ્ફુરત પ્રહત વનસ્પતિથી ભીંજાવી બેઉ નસ્કોરાંમાં દબાવીને બેસાડી દેવા તે વેળાએ કાનમાં નાદ ઉત્પન્ન થશે તેમાં લક્ષ આપવું.

॥ अहंब्रह्मास्मि ॥

અર્થ

૧૮ સમાધી—દેહાદિ અહંતા રહિત, અંતઃકર્ણની વૃત્તિ-વિષયવાંસનાથી સ્પુર્ણ રહિત થઇને અખંડ બ્રહ્માકાર થાય

છે. ધ્યાતા તથા ધ્યેયાકાર વૃત્તિથી રહિત થાય છે એનુ નામ સમાધી છે. (દ્વૈતભાવના રહિત ચિત્ત થાય તેનું નામ સમાધી કહેવાય છે) આ પ્રકારે કરીને આ અરાઠમું અંગ સમાધીનુ છે તેનો અભ્યાસ કરવો. એ અભ્યાસના અધિકારી સાધુજન છે. "સમ એજ સ્વરૂપ" આ સ્વરૂપ ભૂત આનંદની પ્રાપ્તિ જ્યાં સુધી થઇ નથી ત્યાં સુધી એનો અભ્યાસ કરવો નહી. જે પુરૂષને તથા સ્ત્રીને જ્ઞાન શિધ્ધ થાય છે તે વેળાએ સર્વે સાધના છોડીને તે શિધ્ધ થાય છે-તેજ યોગીઓના રાજા છે એનું રૂપ કેવું છે? વેદાંત પ્રસિધ્ધ જે આત્મ સ્વરૂપ એ મન તથા વાણીને પણ અગમ્ય જે તે બ્રહ્મ સાક્ષાત યોગીનું સ્વરૂપ છે. આ પ્રકારે કરી સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ છે એનુ સાધન પાછલા ૧૭માં પ્રકરણમાં કહયા પ્રમાણે કર્યાથી જ્ઞાન.યોગ પ્રાપ્ત થશે આ પ્રકારનું જ્ઞાન સમાધી સાધન મહા ફળને આપનારૂં છે. વળી એને શ્રમ થોડો છે. જે પુરૂષ અથવા સ્ત્રી આ સમાધીના કરવાવાળા છે, તેને વિઘ્ન ઘણા આવે છે તે વિઘ્નો આત્માનું અનુસંધાન કરવા દેતા નથી. પ્રથમ તો આળસ-ઉત્પન્ન થાય છે. બીજું ભોગ ઇચ્છા વધે છે. ત્રીજું ઊંઘ આવે છે. ચોથુ કાર્યા કાર્ય વિવેકથી રહિત થાય છે. પાંચમું નાના તરેહના વિષયની સ્ફુર્ણા થાય છે. છઠું વિષયના પ્રસંગથી આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. સાતમુ હું ઘણો ધન્ય છુ એવું લાગે છે. આઠમુ રાગ દ્વેશાદિ તિવ્ર વાંસનાથી ચિતના વિષે સ્તબ્ધ ભાવ થાય છે. નવમુ પ્રાયશ્ચિત એવા જે સુહ્રદ લોક તે ગુરૂ વિષેની ભાવના ઉડાવી દઇ ગુરૂનિંદા કરાવી ગુરૂ ગુણ વિષે આંધળા કરી પ્રપંચમાં લાવી નાંખી દે છે. દશમું પોતાના શુહ્રદ તથા મિત્રાદિક છે તે નાટય નાટ્કાદિ નૃત્ય ગાન કરી ઇંદ્રિઓને ચંચળતા આપી ઈંદ્ર જાળવત કૌતુકથી જ્ઞાન શક્તિ ભુલાવી દઇ પછી એના હાથથી વિષય કરાવે છે. એવા અનેક પ્રકારના વિઘ્ન આવે છે. તે માટે વિઘ્નો દૂર કરવા સારૂ બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષે ગુરૂ સામધ્ધતા ન છોડતાં હળવે હળવે ઉપાય કરવો. અંતઃકર્ણ વૃત્તિ બંધ મોક્ષનું કારણ છે. એ વૃત્તિ જેજે પદાર્થનું સ્મરણ કરે છે તે તે પદાર્થના આકાર વિષે પામે છે. વળી દુષ્ટ સુહ્રદનો સંગ હોય તેથી સદભાવના રૂપી વૃત્તિ થતી નથી. તે વેળાએ યોગી શુન્યાકાર જડપણાને પામે છે. જો કદાચ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થઇ તો પૂર્ણપણું છે માટે એવો અભ્યાસ કરવો. આ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ છે એ શ્રેષ્ટ છે. વળી એ પવિત્ર કરનારી છે. બ્રહ્માકાર વૃત્તિને છોડી જે યોગી રહે છે તેનું જીવીત વૃથા છે, તેની મા વૃથા કષ્ટ પામી, તે પશુવત છે. તે માટે યોગીએ બ્રહ્માકારવૃત્તિને ધારણ કરવી તે ધન્ય છે. જે પુરૂષ તથા સ્ત્રી સાધન વડે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરવા જાણે છે, વળી બ્રહ્માકાર વૃત્તિને વધારે છે તે-

તેજ ધન્ય કહેવાય છે. તેજ સત્પુરૂષ થાય છે. ત્રૈલોક્ય પણ તેને વંદન કરે છે. તેજ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય જાણવું. શબ્દાદિ વિષયી પુરૂષ છે તે આત્માને વિશેષે કદી પણ પામતા નથી. જે પુરૂષ બ્રહ્મની વાતો કહેવામાં ઘણા કુશળ છે અને બ્રહ્મવૃત્તિના અનુભવી નથી, રાગી તથા વિષયાદિકને વિષે પ્રીતિ કરવાવાળા એવા જે પુરૂષ તે ઘણા અજ્ઞાની છે. તે મૂર્ખના સરદાર છે. તે સંસાર મધ્યે જન્મ મરણ પામે છે. માટે બ્રહ્મવૃત્તિ વગર કેવળ વસ્ત્રોથી કાંઇપણ ફળ થતું નથી. વળી વેશ ધારણ કર્યાથી પણ કાંઇ ફળ થતું નથી. પણ વિવેકી જન આ બ્રાહ્મવત્તિ વગર ક્ષણમાત્ર પણ રહેતા નથી. એવા જે બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય છે તે સદ્‌ગુરૂ રૂપ છે. વાસ્તે એવા ગુરૂને ન ઓળખતાં તે ગુરૂની નિંદા કરે તે પોતેજ નર્કના અધિકારી થાય છે.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, માહેશ્વર, ઇંદ્રાદિક દેવતા સનકાદિક તથા શુકાદિક રૂષિ, ગાર્ગી, લોપામુદ્રા, ઇત્યાદિક આ સર્વે આ જ્ઞાન સમાધી પર્યંત જ્ઞાનયોગ સેવન કરે છે. આ પ્રકારે કરીને શ્રી ગુરૂ ભૈરવનાથજી એ સદ્‌ગુરૂ મુખે પોતે શ્રવણ કરીને પોતે આનંદનાથને અષ્ટાદશ અંગ સહિત જ્ઞાનયોગ કથન કરી જગતના હિતાર્થે અર્પણ કર્યો છે. અસ્તુ.

બ્રહ્મતત્વ જેના યોગવડે કરીને જેને પ્રકાશિત થયું છે તેની તેના યોગવડે કરીને ગુણની શોભા જણાય છે. વળી જે ગુરૂએ આ પણને જ્ઞાન સમાધીના બીજનો ઉપદેશ કરેલો છે એવાજે શ્રી ગુરૂનાથજી એમના વિષે વારંવાર નમસ્કાર કરવો શ્રી ગુરૂનાથજીની સુશ્રુષા કરીને તેમના ચિત્તને વિશે આનંદ પ્રગટ કરવો, ને સેવા કરવી. તે સેવા થકી જ્ઞાનયોગ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરૂષ નિત્ય નિયમથી સેવા કરે છે તે પુરૂષ મુક્તિને પાત્ર થાય છે. શ્રી ગુરૂનાથજી કારણે પોતાના શરીર થકી તથા ધન થકી સેવા કરે છે, એકાગ્ર મન કરીને શ્રી ગુરૂનાથજીની પાસે રહે છે, તેના યોગ ઉત્તમ પ્રકારે શિદ્ધ થાય છે----ઓમ્ તત્ સત્ બ્રહ્માર્પણ મસ્તુ, શ્રીરસ્તુ.

इतिश्री अनंदनाथ विरचित ज्ञानांगयोग मूल रहस्य समाप्तः ॥१॥

દોહોરો

જ્ઞાનકર જ્ઞાનકર જ્ઞાનકાગેંદકર
સુરતકા દડકર, એલચોગાન મેદાનમાંહી ॥
ખલ્કકી ભ્રમિણા છોડદે બાલકા,
આયા જો ભેખ ભગવાન માંહી. ॥
ભેખકે ટેક સંત મહીમા ધરે શેશકે શીરપર ધ્યાન ધારી.
કહે કબીર સૂનલે બાલકા,
કોઇ સંત જન ઝોહેરી, જીન્તે કર્મકે રેખપર મેખ મારી ॥

અર્થ

હે અજ્ઞાન, તુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર. જ્ઞાનનો દડોકર, જે પ્રભુનું દડાકાર સ્વરૂપ છે તેનો તું દડો કર--અને મોક્ષના બજાર માંરમ--મોહ--આશા પાશ વિગેરે ભ્રમણતાનો જે બજાર ભરાયલા છે તેનો તું હે બાળક (અજ્ઞાની) ત્યાગકર--જો પરમેશ્વરના ભેખમાં આવ્યો હોઇશ તો શાંત પામેલા એવા જે સંત તે તારી ટેક પકડશે--માટે જે કુંડળી છે તે કુંડળી વડે શુશુમનાથી ધ્યાન ધરે છે એવા ઝવેરી રૂપી સંત જન જેણે પૂર્વ જન્મના અજ્ઞાન--કર્મ-ઉપર જ્ઞાન રૂપી મેખ મારી છેતેને શર્ણેજા